

Cu privire la tipurile de categorii gramaticale în limba română

Alexandru DÎRUL

În lucrările de lingvistică lipsește o unitate de vederi privind definiția categoriilor gramaticale, neexistând o înțelegere unică nici chiar referitor la numărul acestora.

Modul în care este tratată uneori categoria gramaticală (de tipul „noțiune lingvistică cu care se operează în gramatică” [Constantinescu-Dobridor, p. 67], „modificări formale prin care se exprimă noțiunile morfologice fundamentale” [*Gramatica*, p. 36]) ne oferă o informație relativ modestă despre tipurile de semnificații gramaticale întrunite sub denumirea de categorii gramaticale.

În gramaticile tradiționale, la categorii gramaticale sunt trecute o serie de fapte de limbă prin mijlocirea cărora se exprimă o parte însemnată din opozițiile gramaticale cu ajutorul cărora unitățile denominative ale limbii se transformă în unități comunicative. Conform tradiției gramaticale europene, la categorii gramaticale sunt trecute fasciculele de semnificații gramaticale opozabile care își află realizare în planul expresiei prin formele paradigmatică ale cuvântului. Astfel că astăzi, de regulă, sunt considerate categorii gramaticale opozițiile de gen, de număr, de caz, de timp, de mod, de persoană, de grade de comparație, la care se mai adaugă, în unele clasificări, opozițiile de aspect și cele de determinare (determinat / indeterminat).

Nu li se oferă statut de categorie gramaticală acelor opoziții de sensuri gramaticale care nu sunt marcate prin indici speciali în planul expresiei. Astfel că, în timp ce opoziția de gen («masculin» – «feminin» – «neutru») la substantive sunt calificate drept categorii gramaticale, opozițiilor «animat» - «inanimat», «concret» - «abstract» nu li se acordă asemenea statut, cu toate că și într-o situație, și în alta avem de-a face cu subclase, ca urmare a reflectării acelor diferențieri pe care vorbitorul le întrevăde în gruparea lucrurilor, faptelor, obiectelor, fenomenelor din realitate.

Atunci când în unele lucrări se întreprinde încercarea de a extinde statutul de categorie gramaticală și asupra tipurilor de opoziții gramaticale, deosebirea dintre elementele opozabile care nu sunt marcate formal și cele care sunt marcate în planul expresiei se face prin denumirea primele *implicite* sau *latente* (ascunse), iar a celorlalte *explicite* (vădite) (a se vedea [Yopφ]). Or, atât tipurile de opoziții gramaticale explicite, cât și cele implicite manifestă un comportament textual similar, caracterizându-se prin anumite limitări distribuționale, prin anumite cadre de ocurență. De exemplu, precum substantivul de un anumit gen manifestă unele restrângeri contextuale, combinându-se cu verbe de o anumită factură semantică (de exemplu: „Băiatul se însoară”, dar nu și *,„Fata se însoară”; „Găina s-a ouat”, dar nu și *,„Cocoșul s-a ouat”; „Inspectoare a născut”, dar nu și *,„Inspectorul a născut” etc.), la fel se caracterizează prin anumite cadre distribuționale limitante de substantive în cadrul opoziției clasificatoare «animat» - «inanimat» (cf.: „Mânzul nechează”, dar nu și *,„Piatra nechează”; „Băiatul a

transpirat”, dar nu și *,„Râul a transpirat”, bineînțeles, dacă nu e vorba de niște metafore). Sau, de exemplu, deși opozițiile dintre subclasele de verbe «personal» - «impersonal», «tranzitiv» – «intransitiv» se prezintă ca implicite în planul expresiei, fiecare din subclasele opozitive se caracterizează printr-un mod specific de valență combinatorică: verbele personale, de exemplu, pot avea în calitate de actant subiect-agent, pe când cele personale nu pot avea un astfel de actant (cf.: „Vasile scrie”, dar „Plouă”); ceea ce nu pot face verbele intransitive (cf.: „Stăpânul *dă fân cailor*” – „Stăpânul *doarme*”).

În legătură cu aceasta merită atenție afirmația că trăsătura privind exprimarea formală nemediată (directă) nu este nici suficientă, nici necesară pentru a califica un sens sau altul drept gramatical [Бульгита, p. 331].

Pare, astfel, rezonabil a extinde statutul de categorie gramaticală și asupra fasciculelor de semnificații gramaticale implicite.

În urma analizei se constată că tipurile de sensuri gramaticale ce stau la baza categoriilor gramaticale, atât explicite, cât și implicite, se caracterizează prin eterogenitate, determinată de rolurile variate pe care le îndeplinesc acestea în procesul de organizare a structurii propoziției, în transformarea acesteia în propoziție – discurs. Prin unele opoziții gramaticale, în parte prin opozițiile dintre semnificațiile categoriale ale cuvintelor, prin opozițiile dintre semnificațiile cazuale ș.a. este marcată funcția cuvântului semnificativ, fixându-se prin acestea rolul lui în șirul liniar al propoziției. Printr-un alt tip de opoziții gramaticale (gen, număr, aspect) se opun între ele, după un anumit semn clasificator, grupe de unități lexicale din cadrul aceleiași clase categoriale de cuvinte, fiecare grup (subclasă), caracterizându-se printr-un anumit comportament specific în text, prin anumite cadre de ocurență, printr-un anturaj de selecție anume. O serie de alte opoziții (de exemplu, opozițiile de persoană, timp, mod) prin realizarea lor în text nu schimbă aspectul structural-funcțional al cuvântului semnificativ, și nici nu impun anumite structuri selective. Prin aplicarea lor verbului-predicat, propoziția logică se transformă în enunț de o anumită orientare comunicativă (mai amănunțit a se vedea [Dîrul]).

Din perspectivă funcțională, categoriile gramaticale pot fi grupate în trei clase de bază: 1) funcționale sau raportuale, 2) clasificatoare sau referențiale, 3) interpretative sau comunicative.

Categoriile gramaticale clasificatoare sau referențiale sunt reprezentate prin acele tipuri de trăsături parametricale care se află la baza divizării unei totalități însemnate de unități de limbă omogene într-o cantitate limitată de subclase (uneori doar două), fiecare din acestea caracterizându-se prin unul și același sem parametric și individualizându-se prin același comportament în text. De altfel, ceea ce în lingvistica europeană este cunoscut sub numele de «categorii gramaticale», avându-se în vedere, în primul rând, categoriile gramaticale clasificatoare, lingviștii americani numesc «clase distribuționale» (a se vedea [Кантино, p. 89]).

Categoriile gramaticale clasificatoare sunt reprezentate prin truse de seme opozabile, trăsături parametricale (de cele mai multe ori acestea sunt reduse la două) care se află la baza clasificării. De exemplu, substantivele în limba română, conform parametrului «gen», se împart în trei clase, acestea fiind reprezentate, respectiv, prin semele «masculinitate» (*pom, băiat, munte, dinte, bărbat, câine* etc.), «feminitate» (*găină, masă, parte, făină, copilă, cântăreață* etc.), «neutralitate» (*gard, drum, gând, bec, scaun, cântec* etc.). De altfel, aplicarea semului gen la substantivele inanimate este

specifică pentru fiecare limbă: substantivul ce denumește același obiect poate ține de subclase de gen diferite în diverse limbi. Substantivele românești se împart în «animate» și «inanimate» din perspectiva opoziției «vietate» - «lucru». Verbele, sub aspectul «participării» - «neparticipării» agentului la realizarea acțiunii, formează două subclase diferite: verbe personale și verbe impersonale.

Caracteristic pentru categoriile gramaticale clasificatoare (atât explicite, cât și implicite) este, după cum s-a menționat *supra*, faptul că fiecare clasă se caracterizează printr-un comportament textual anume, individualizându-se printr-un anumit cadru distribuțional.

Din numărul celor clasificatoare fac parte categoriile gramaticale explicite, ca genul, numărul, aspectul, diateza și categoriile gramaticale implicite, ca animat – inanimat, concret – abstract, comun – propriu ș.a., la substantive; tranzitiv – intransitiv, personal – impersonal, acțional – neacțional ș.a., la verbe; calitativ – relativ, calitativ – cantitativ etc., la adjective ș.a.

Prin categorii gramaticale funcționale (numite, de asemenea, sintactice, relaționale, raportuale, relațional-semantice (a se vedea [JIȚC]) se înțeleg acele tipuri de semnificații gramaticale opozabile cu ajutorul cărora se combină cuvintele autosemantice în unități sintactice. Totodată, ele servesc drept indici ai funcțiilor actanțiale și circumstanțiale ale cuvintelor îmbinate. Vorba e că deși categoriile gramaticale, conform tradiției gramaticale, țin de morfologie, ele își realizează semnificația în unități superioare cuvântului (îmbinări de cuvinte, propoziții, enunțuri, texte), care țin de sintaxă. Apariția opozițiilor paradigmatică morfologice, în parte a celor cazuale, nu este un scop în sine. Ele au apărut din necesitatea de a crea alte unități de la același substantiv, prin mijlocirea cărora s-ar putea reda și alte funcții ale substantivului decât cea de subiect reprezentată prin forma lui „inițială” (nominativă). Nu e întâmplător faptul că în lucrările de gramatică acestea sunt numite forme sintactice ale cuvintelor, părți de propoziție, forme cazuale sintactice. (Drept morfem – functor al formei sintactice a cuvântului poate apare, de asemenea, și un morfem izolat, în parte o propoziție). La rândul său, noua formă a substantivului, obținută prin mijlocirea sufixului, desinenței sau a unui cuvânt auxiliar, la nivel sintagmatic se prezintă drept o nouă unitate, care vine să capete rolul de functor într-o unitate sintagmatică mai înaltă, cum ar fi, de exemplu, sintagma în cadrul enunțului. Am putea afirma că în situații ca acestea avem de-a face cu funcții de gradul al doilea. Și cu toate acestea, întrucât opoziția se face cu ajutorul morfemului diferențial, totuși funcția pe care o îndeplinește forma sintactică a numelui este atribuită de gramatica tradițională morfemului dat.

Dat fiind însă că opozițiile cazuale au apărut din necesitatea de a lărgi cadrele funcționale ale cuvintelor semnificative și, în primul rând, cele ale substantivului, la definirea categoriei gramaticale a cazului urmează să se țină cont de faptul că deși desinența causală a substantivului îndeplinește funcția de diferențiator, de categorizator al numelui (în parte, comunică acestuia funcție de obiect, de beneficiar, de atribut, de circumstanță etc.), doar numele la forma causală va putea îndeplini funcția raportuală respectivă. În felul acesta, prin mijlocirea desinențelor cazuale, care sunt o expresie formală a opozițiilor în cadrul categoriei gramaticale a cazului, substantivul capătă o serie de funcții raportuale (secundare, în comparație cu cea de subiect, considerată principală). În același scop sunt folosite unele cuvinte auxiliare, cum sunt prepozițiile, articolele, pronumele atone, cu ajutorul cărora se constituie „forme sintactice ale

numelui” (syntaxeme), prin intermediul lor exprimându-se diferite funcții raportuale (aceasta se referă la formele cazuale ale substantivelor și ale substitutelor acestora, dar nu privesc adjectivele cu funcție determinativă).

Din punct de vedere funcțional, cu formele cazuale pot fi asemănat, într-un fel, formele absolute ale verbului (infinitivul, participiul, gerunziul, supinul), care prin mijlocirea formanților derivativi respectivi diferențiază forme ale verbului prin care se exprimă o serie de alte funcții sintactice (secundare) decât cea de predicat, reprezentată prin formele finite ale verbului (cf.: „Vasile *seamănă*” – „Grâul *semănat* a răsărit” – „*Sămănând*, Vasile cântă” – „Vasile se pregătește *de semănat*” – „Nu fiecare știe *a semăna*”). La categoriile gramaticale funcționale (raportuale) se aliniază de asemenea setul de opoziții gramaticale care ar putea fi întrunite sub genericul *categorii gramaticale categorematice*. E vorba de următoarele tipuri de raporturi: raporturi atributive ce se stabilesc între substantiv și adjectiv (*copil vioi*); raporturi predicative ce se realizează prin îmbinarea unui substantiv cu o formă finită a verbului (*copilul zâmbește*); raporturi circumstanțiale care se obțin prin îmbinarea verbului cu adverbul (*zâmbește vesel, aleargă repede, cântă frumos* etc.).

Prin categorii gramaticale interpretaționale (numite, de asemenea, pragmatice, subiective, modale, ilocutive, comunicative) se exprimă abstracții generalizatoare de sens, prin a căror aplicare verbului-predicat, ca nucleu al propoziției, se obțin enunțuri de diferită orientare comunicativă (aserțiune, interogație, prohibiție, îndemn etc.), sunt evaluate lucrurile din perspectiva opozițiilor «adevărat» - «neadevărat», se estimează cele enunțate din punctul de vedere al gradației acestora în diapazonul «realitate» - «irealitate», se exprimă atitudinea vorbitorului privind posibilitatea realizării acțiunii față de momentul de comunicare etc.

La tipul dat de categorii gramaticale pot fi trecute astfel de tipuri de semnificații categoriale opozabile ca modalitatea, temporalitatea, personalitatea, comparația (gradele de comparație), recunoscute de gramatică drept categorii gramaticale. Or, tot la acest tip ar putea fi trecute, de asemenea, cuplurile de semnificații gramaticale opozabile, ca «negativ» - «afirmativ», «determinat» - «indeterminat» ș.a., care, de obicei, nu sunt recunoscute drept categorii gramaticale de tradiția gramaticală.

O trăsătură specifică care deosebește categoriile gramaticale comunicative de alte tipuri constă în faptul că ele pot fi ușor substituite în vorbire prin anumite unități lexicale. În parte, unele adverbe pot fi folosite pentru a reda unele semnificații temporale sau modale exprimate de obicei prin forme paradigmaticale ale verbului (cf.: „*Vom pleca la mare*” – „*Măine plecăm la mare*”; „*Vasile va fi învățînd*” – „*Vasile probabil învață*”).

Dat fiind faptul că felul cum sunt tratate în gramaticile noastre categoriile gramaticale nu reflectă adecvat importanța și varietatea de roluri pe care le îndeplinesc acestea în organizarea structurii limbii, se impune necesitatea de a revedea temeinic compartimentele respective din gramatică.

Bibliografie

- Constantinescu-Dobridor Gh., *Mic dicționar de terminologie lingvistică*, București, 1980.
- Уорф, Б. Л., *Грамматические категории // Принципы типологического анализа языков различного типа*, Moscova, 1972.
- Булыгина, Т. В., *Грамматические и семантические категории и их связи // Аспекты семантических исследований*, Moscova, 1980.
- Dirul, Alexandru, *Categoriile gramaticale din perspectiva unităților limbii de diferite nivele*, Chișinău, 2005.
- Кантино, Ж. П., *Сигнификативные оппозиции // Принципы типологического анализа*, Moscova, 1972.
- ЛЭС – *Лингвистический энциклопедический словарь*, Moscova, 1991.
- *** *Gamatica limbii române*, Vol. I, București, 1963.

Относительно типов грамматических категорий в румынском языке

Более детальный анализ наборов грамматических оппозитивных значений, известных в лингвистике как грамматические категории, позволяет выявить функциональную их неоднородность. С точки зрения выполняемых ими ролей в организации языковой структуры, грамматические категории румынского языка можно подразделить на следующие три подкласса: 1) классификационные или референциальные, 2) функциональные или реляционные, 3) интерпретационные или коммуникативные.